

SADRŽAJ

Uvod	7
------------	---

I

1. Izvor i značenje izraza	10
2. Intertekstualne pojave	13
Tradicionalne intertekstualne forme i vrste	22
A) Topos (<i>topoi, loci communes</i> , topika) ili opšte mesto ...	22
B) Citat (apoftegma, gnoma, sentenca; moto)	26
C) Aluzija	30
Č) Parafraza. Imitacija. Prevod	32
D) Parodija (menipejska satira, kontrafaktura, travestija, burleska). Pastiš	37
3. Nivoi pojma intertekstualnost	49
Opšta intertekstualnost	51
Posebna intertekstualnost	54
Intertekstualnost, međutekstovnost, citatnost	56

II

Prethodničke i paralelne koncepcije	58
1. Podražavanje, konkurencija, reminiscencija	59
2. Uticaj i tradicija	65
3. Ostali prethodnici i saputnici intertekstualnosti	81

III

1. Konteksti nastanka koncepcije intertekstualnosti	88
Prevratnička teorija teksta	91
Dekonstrukcija metafizičkih osnova znaka, komunikacije i strukture	95
Postmodernistička citatnost	99
Bahtinova teorija dijaloga	101
2. Koncepcije opšte intertekstualnosti	111
Julija Kristeva i Rolan Bart	111
Teorije opšte intertekstualnosti posle Kristeve i Barta ...	130
Rifaterova intertekstualna semiotika poezije	134
Ostale koncepcije opšte intertekstualnosti	140

Zaključak	150
3. Konceptije citatnosti	152
Loren Dženi i tlocrt teorije citatnosti	153
Žerar Ženet i klasifikacija „drugostopenih” književnih dela	156
Razmah teorija citatnosti.	163
Renate Lahman: intertekstualno konstituisanje smisla i kulturno sećanje	167
Brojhova i Pfisterova sistematizacija intertekstualnosti. . .	171
Dubravka Oraić i pokušaj istorijske tipologije citatnosti. .	180
Suzane Holtuis: integracija opšte intertekstualnosti i citatnosti u okviru nauke o tekstu.	186
Zaključak	190
IV	
Pojam i teorija intertekstualnosti u Sloveniji	193
1. Intertekstualnost i rana recepcija francuskog (post)strukturalizma	194
Prevodi <i>Tel Quel</i> -a, Kristeve, Deride i Barta	196
Izvorna nadovezivanja na poststrukturalističke konceptije intertekstualnosti	200
2. Postmodernizam i teorija intertekstualnosti.	206
Intertekstualnost i izučavanja postmodernizma.	207
Književnonaučna teorija intertekstualnosti	210
V	
1. Značenje pojma intertekstualnost za nauku o književnosti . .	218
2. Sistem intertekstualnosti	224
Intertekstualni kulturni kod, pokazatelji i simptomi citatnosti	225
Intertekstualno predstavljanje i pozivanje	231
A) Predlošci	232
B) Opisi, prenosi i imitacije.	234
Intertekstualna sintaksa, semantika i pragmatika	240
Citatne figure i žanrovi	243
Bibliografija	253
Predmetni registar	269
Imenski registar	286
O autoru	301

UVOD

Pojam intertekstualnost je nov, moderan i graničan, transgresivan. Sredinom šezdesetih godina XX veka formirao se u dodiru između Istoka i Zapada, u interdisciplinarnoj interakciji nauke o književnosti, semiotike, lingvistike, psihoanalize, matematike, logike i filozofije. Ovakva geneza je označila i njegov značenjski obim i izvođenja. Najimpresivniju karijeru je nakon uvođenja postigao u književnoj teoriji, književnoj hermeneutici i teoriji recepcije. U ovim stručnim granama on je saoblikovao nove poglede na literaturu i njenu specifičnost, na prirodu stvaralaštva, na postojanje, smisao, tehniku, strukturu i žanrovske odlike teksta, a pre svega na uloge autora i čitaoca. Ništa manje se nije afirmisao u književnoistorijskim istraživanjima: ne samo u onima koja su se bavila postmodernizmom i metafikcijom, ili onim koja su pratila tradicionalne oblike i žanrove intertekstualnog povezivanja (npr. citat i parodija), već i prilikom proučavanja uključenosti književnih dela – iz različitih književnih epoha i žanrova – u društveno-kulturni, jezički, ideološki i umetnički kontekst, odnosno u književni razvoj, tradiciju, kanon i mehanizme uticaja. Pojam je svoju eksplikativnu snagu dokazivao još i izvan nauke o književnosti – u tekstovnoj lingvistici, sociološkoj analizi diskursa, sociolingvistici, historiografiji, folkloristici, nauci o umetnosti, muzici i filmu kao i teoriji elektronskih medija. Tim širenjem pojam je naravno dobio različita, čak uzajamno suprotstavljena značenja i ocene, zavisno od struke i naučno-teoretskih usmerenja.

Reč „intertekstualnost” se više puta pojavljivala zajedno sa srodnim izrazima kakvi su dijalog, dijalogizam, dvoglasna reč, polifonija, mnogojezičnost (heteroglosija), polilog, anagram, paragram, ideologem, transpozicija, genotekst i fenotekst, semi-oza, razlika (*différance*), trag (*trace*), iterabilnost, pismo, uticaj, revizija, renovacija, aluzija, stilizacija, citat, citatnost, vertikalni

kontekstualni sistem, subtekst, spoljašnje tekstualne veze, tekst u tekstu, presupozicija, književna implikacija, književna referenca, palimpsest, arhitekstualnost, transtekstualnost, intersemiotičnost, intermedijalnost, interdiskurzivnost, interauktorijska, intertitularnost, metatekstualnost ili metakomunikacija. Jedanput je izraz „intertekstualnost” nastupao kao njihov delimični značenjski deo, drugi put kao nadređen, a treći put kao podređen koncept. U ovome su neki videli terminološku anarhiju, pomodni znak pripadnosti savremenim teorijskim tokovima, a intertekstualnosti su odricali istinsku spoznajnu vrednost; drugi su pak novoj koncepciji pripisivali preloman karakter povezan s glavnim duhovnim, naučnim i umetničko-estetskim pomacima u 20. veku – s modernim i postmodernim idejama heterogenosti, mnogostrukosti i relacionizma (suodnošenja), koje su kritički potkopale tradicionalna shvatanja istine, stvarnosti, subjekta, autora, čitaoca, strukture, znaka, značenja, teksta, književnog dela i književnosti.

Na raznorodnost, graničnost i polivalentnost teorija intertekstualnosti skrenulo je pažnju više preglednih rasprava (npr. Angenot¹ 1983; Lachmann 1984: 133; Arrivé 1986: 13–16; Mai 1991: 30–33; Holthuis 1993: 1–3, 11; Schahadat 1995: 366). Mark Anženo (Angenot 1983: 121–135) je u studiji *L' „intertextualité” : Enquête sur l'émergence et la diffusion d'un champ notionnel*² savremeno intelektualno vrenje oko ovog „pojmovnog agregata” označio kao pojmovno-eksplikativno polje. U suprotnosti s koherentnom teorijom, u njemu – uz zajedničku tematiku – koegzistiraju nespojiva gledišta, suočavaju se disparatna prisvajanja i upotrebe termina, raznorodne metodologije i discipline. U polju rasprave je tako dolazilo do značenjskih podela i protivrečnosti, ponekad čak i do banalizacije pojma intertekstualnost, a

¹ U fusnotama i zagradama navodiće se prevodi originalnih naslova dela na srpski jezik gde je to potrebno, u slučajevima kada nisu prevedena na srpski ili hrvatski jezik. Takođe, odlučili smo se da u osnovnom tekstu primenimo fonetsku transkripciju imena autora radi preglednosti teksta, dok će se u referentnim zagradama zadržati etimološka. Imenski registar sadržaće imena autora u originalu i u transkripciji. Prim. prev.

² *Intertekstualnost: Anketa o širenju i difuziji pojmovnog polja*

takođe i do izvođenja koja su s temeljnom kritičnošću dovodila u pitanje potvrđene metodološke obrasce.

Književno-leksikonski prikaz pojma morao bi polemičko polje intertekstualnosti ograničiti unutar discipline, težeći otkrivanju metodoloških pomaka u nauci o književnosti i sistematičnom, upotrebnom pojmovniku opisivanja. Uprkos tome treba se truditi da ne zanemarimo one dimenzije intertekstualnosti koje pismo povezuju sa subjektom, kulturom, društvom i istorijom. Treba biti svestan da način naučnog, socijalnog i umetničko-estetskog života ovog pojma sa svojom raznorodnošću, polivalentnošću, relacionizmom i dinamičnošću realizuje njegova značenja.

I

1. Izvor i značenje izraza. Značenje izraza „intertekstualnost” inače ne možemo adekvatno objasniti etimologijom, jer ga izvorno definišu teorijski spisi Julije Kristeve (Julia Kristeva) iz šezdesetih godina (Mai 1991: 32). Ali su semantička svojstva njegovih komponenata ipak zajedno motivisala oblikovanje teorijskog pojma. Pored toga oni služe kao prirodno-jezički prototip, uz koji je među raznorodnim određenjima intertekstualnosti moguće pronaći zajednički saznajni sadržaj. Pozajmljenica (tuđica) „intertekstualnost” (slovenizovano „međutekstovnost”)³ izvire, slično kao i njene odgovarajuće varijante u drugim jezicima (engl. *intertextuality*, nem. *Intertextualität*, rus. *intertekstual’nost’*, polj. *intertekstualność*, šp. *intertextualidad*, rum. *intertextualitate*) iz francuskog neologizma, apstraktne imenice *intertextualité*. Između 1966. i 1974. prva ga je skovala, definisala i uvela u semiotiku i nauku o književnosti Julija Kristeva. To je učinila u više rasprava objavljenih u časopisima *Tel Quel* i *Critique*, kao i monografijama *Sémeiotikè: Recherches pour une sémanalyse* (*Semiotike: Prilozi za jednu semioanalizu*, 1969), *Le texte du roman* (*Tekst romana*, 1970) i *La révolution du langage poétique* (*Revolucija pesničkog jezika*, 1974). Još preciznije izraz je uvela u eseju *Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman*⁴, koji je nastao na osnovu nastupa u seminaru Rolana Barta (Roland Barthes) 1966. i aprila 1967. i bio objavljen u časopisu *Critique* (Kristeva 1996: 3–6, 50). U Sloveniji je prevod pomenutog govora prvi put objavljen već 1968. godine,

³ Termin *medbesedilnost* (međutekstovnost) je slovenačka kovanica koja stranu reč *intertekstualnost* doslovno prevodi kao odnos između dva ili više teksta. S obzirom da autor M. J. koristi obe reči, dok u srpskom jeziku postoji samo usvojena i prilagođena reč „intertekstualnost”, odlučili smo se da u prevodu dosledno koristimo reč „intertekstualnost”. Prim. prev.

⁴ *Bahtin, reč, dijalog i roman*.

u inače nepotpisanom prevodu članka „Refleks redukcije” Filipa Solersa (Philippe Sollers) (*Tribuna*, 1. IV 1968).

Samostalna složenica „intertextualité” je dakle neologizam. Nastala je po analogiji s terminima koji s latinskim prefiksom *inter-* (ova znači „među”, „u”, „između”, „međusobno”) označavaju preplitanje, povezanost, kao i međuzavisnost dve komponente odnosa. Neposredno ishodište za intertekstualnost Kristevoj je bio pojam intersubjektivnost, a po Marku Anženou (Angenot 1983: 124) još i izraz „interakcija”, koji je u različitim vezama (između ostalih – govorna interakcija, interakcija konteksta) upotrebljavao Mihail Bahtin i njegov krug, posebno u knjizi *Marksizam i filozofija jezika* (1929). To se može videti u eseju *Bahtin, reč, dijalog i roman*: „Svaki tekst se gradi kao mozaik citata, svaki tekst je apsorpcija i transformacija drugog teksta. Umesto pojma intersubjektivnost stupa pojam *intertekstualnost*, a pesnički jezik je potrebno čitati bar kao *dvojan* (prev. prema Kristeva 1969: 146). Još sažetije je ovakvu predstavu označila u dvaput variranoj definiciji iz studije *Problèmes de la structuration du texte*⁵ (objavljena u zborniku *Théorie d'ensemble*⁶ 1968: 297–317) i *Narration et transformation*⁷ (*Semeiotica* 1969: 422–448): „Intertekstualnost će nam značiti tekstualnu interakciju, koja se proizvodi unutar samog teksta. Spoznajnom subjektu intertekstualnost znači pojam koji je indicija za način kako tekst čita istoriju i uključuje se u nju.” Značenjski obim izraza odredila je Kristeva s eksplicitnim ili implicitnim upućivanjima na Bahtinovu dijalogičnost još u drugim raspravama iz 1966–67, štampanim u njenom književnom prvencu *Semiotike*, i takođe u vezi s ovakvim poimanjem diskursa, jezika, teksta, književnosti i subjekta, koji su pokušavali da prevaziđu kako tradicionalnu nauku o književnosti, tako i strukturalizam. U spisu *Le texte clos*⁸ (Kristeva 1969: 113) tekst je odredila kao „translingvistički aparat [*un appareil translinguistique*], koji redistribuira jezički

⁵ *Problemi strukturisanja teksta*

⁶ *Teorija skupa*

⁷ *Naracija i transformacija*

⁸ *Zatvoreni tekst*

red tako da uspostavlja relacije između reči u komunikaciji, namenjenim neposrednoj informaciji, i različitim tipovima izjava, kako dijahronim, tako i sinhronim”. Tekst i intertekstualnost su zato nešto aktivno, stvaralačko: „tekst je produktivnost”, jer se destrukcijom i ponovnom konstrukcijom nadovezuje na jezik i zato što je „permutacija tekstova, intertekstualnost: u prostoru teksta ukrštaju se i neutralizuju brojni iskazi uzeti iz drugih tekstova”. Izraz „intertekstualnost” je u svojim studijama iz 60-ih godina autorka koristila bezmalo u značenju sinonima, s terminima „dijalog”, „ideologem”, „ambivalencija” (ove je usvojila od Bahtina) i „paragram” (izvedenom iz Sosira [Ferdinand de Saussure]). Svim izrazima je pored produktivne redistribucije jezičkog koda, postojećih izjava i tekstova pripisala društvene dimenzije – uključivanje teksta (autora, subjekta) u tradiciju i socijalnoistorijski kontekst: „Intertekstualna funkcija koju u „materijalizovanom” obliku možemo da čitamo na raznim strukturnim nivoima svakog teksta [...]” daje tekstu „njegove istorijske i socijalne koordinate” (*Zatvoreni tekst*, Kristeva 1969: 114). Sličnu misao formulisala je i u spisu *Pour une sémiologie des paragrammes (Za jednu semiologiju paragrama)*: „Književni tekst se uključuje u mnoštvo tekstova: pisanje je replika (funkcija ili negacija) na drugi tekst (druge tekstove). Svojim načinom pisanja, koje je ujedno čitanje prethodnog ili sinhronijskog književnog korpusa, autor živi u istoriji, a društvo se upisuje u tekst” (Kristeva 1969: 181).

Iako izraz „intertekstualnost” dugujemo Kristevoj, kovanice iz te leksičke porodice poznate su još iz antičkog latinskog. Ali one nisu nikada nastupale kao imenica i apstraktni pojam, što je kod Kristeve svakako bilo odlučujuće za modernu konverziju reči u teorijski pojam. Reči „intertextus,-a, -um” („utkan”, „upleten”, „protkan”) pojavljivale su se kao particip prošli glagola „intertexo” („uplesti”, „uključivati”, „spojiti”) i u pridevskoj funkciji čak i u vezi s književnošću (Arrivé 1986: 13). Ovidije je npr. u pripovesti o Arahninom majstorskom umetničkom tkanju (*Metamorfoze VI, 127–128*) zapisao: „Ultima pars telae, tenui cir-

cumdata limbo, nexilibus flores hederis habet intertextos”⁹ (nav. prema Ruprecht 1991: 61–62).

Značenjskom građenju reči „intertekstualnost” možemo se dakle približiti raščlanjavanjem njenih komponenata i njihovih izvora. Apstraktni imenički sufiks označava svojstvo, karakteristiku neke pojave, kao i uopšten, apstrahovan kvalitet pojavnosti. Prefiks *inter-* (sluč. *med-*) govori o povezanosti najmanje dve komponente, upletenosti jedne u drugu kao i o njihovom odnosu, sudovisnosti i uzajamnom delovanju. Modifikovani koren *-tekstual-* cilja na tekst, odnosno na ono što je s tim tekstom u vezi. U izrazu „intertekstualnost” teoretski je aktualizovan i konotativni potencijal korena, jer reči „textus” („tkivo”, „pletivo”, „veza”, „sadržaj”, „tekst”) i „textum” („tkanina”, „sastav”, „struktura”) pobuđuju asocijacije na tkanje, preplitanje i pletenje. Reč „intertekstualnost” („međutekstovnost”) bi potom po svojoj imanentnoj logici značila „odnos između tekstova”, „preplitanje tekstova”, „upletenost jednog teksta u drugom”, „uzajamnu povezanost i zavisnost najmanje dva teksta, postavljenih u relaciju”, „svojstvo teksta da uspostavlja odnos s drugim tekstovima, odnosno da se u njega upliće drugi tekst ili više drugih tekstova”, „uzajamnost, odnosno interakciju između tekstova”, aludira takođe i na pojmovnost, koja teorijski modeluje pojave tako da za ishodište uzima pomenute značenjske dimenzije pripisane tekstom.

2. Intertekstualne pojave. Intertekstualnost ili međutekstovnost su moderni teorijski neologizmi. Kako nove leksičke kovanice obično imenuju stvari koje nisu bile poznate u prošlosti, ili artikulišu nove kategorije i menjaju modele stvarnosti, a takođe i zato jer je pomenuti izraz u naučnom diskursu najpre bio korišćen ne samo opisno, već i kao programsko geslo (konotirao je smenu naučne paradigme), nameće se pitanje da li je predmetnost na koju se pomenuta reč odnosi odnosno osvešćuje je, isto tako nešto novo, ili je mnogo starija od izraza koji je imenuje. Na

⁹ Spoljašnja strana tkanine, oivičena porubom tankim, cvetove ima spletom bršljana protkane.

prvi pogled, problem je moguće sagledati onako kakav je u Moliјerovom (Jean Baptiste Poquelin Moliјere) *Građaninu plemiću*, gde junak tek u zrelim godinama odjednom postaje svestan da već čitav život govori u prozi: izraz „proza” koji je prvi put čuo, s novog mu je, za njega iznenađujućeg gledišta, ispričao nešto što je svakidašnje i samorazumljivo. Upravo takvom se danas čini teza da stvaranje i prihvatanje svakoјakih tekstova ne može i nikada nije moglo proticati u praznom prostoru, te da se pisac kao i čitalac moraju uvek nekako nadovezivati na druge, poznate tekstove, jer oni tvore značajan deo konteksta za novu poruku (Angenot 1983: 122). Henrik Markjevič (Markiewicz 1988: 246–248) navodi niz izjava u kojima su pisci od starog veka do postmodernizma svesni da svako pisanje mora računati s onim što je već bilo napisano. Neki od njih variraju topos da nije moguće reći ništa novo. Terencije je u prologu za komediju *Evnuh* zapisao: „Nihil dictum est, quod non dictum sit prius.” Horhe L. Borhes (Jorge Luis Borges) je u priči *Vavilonska biblioteka*, alegoriji njegovog viđenja sveta, isto tako napomenuo da je „sve već bilo napisano”, a Džon Bart (John Barth) je u programskom eseju postmodernizma *Književnost iscrpljenosti* (Barth 1980) citirao tužbalicu s egipatskog papirusa iz godine 2000. p. n. e.: „O, kad bih imao rečenice, koje su nepoznate, izraze, koji su neobični, u novom jeziku, koji još niko nije koristio, očišćenog od ponavljanja i rabljenih reči, koje ljudi izgovaraju još od davnina” (Barth 1988: 38). S druge strane, pisci su takođe bili fascinirani literarnim dijalogom s tradicijom i u njemu videli znak estetskog kvaliteta, stvaralačke veličine. To je vidno iz nekih izjava koje navodi Markjevič u svojoj studiji. Fridrih Šlegel (Friedrich Schlegel) u Geteovom *Vilhelmu Majsteru* divio se produbljenom imitiranju i menjanju stranih formi. Za Tomasa S. Eliota (Thomas Stearns Eliot) (predgovor *Izabranim pesmama* E. Paunda [Ezra Pound], 1928), pesma, koja je potpuno izvorna, ne može biti istinski dobra. Pol Valeri (Paul Valéry) je u *Pismu o Malarmeu* uopštio tvrdnju da je „svako stvaranje nadovezivanje na ono, ili njegovo negiranje, što je već bilo stvoreno”. A Tomas Man (Thomas Mann) se oduševio mišljenjem književnog istoričara Harija Levina (Harry Levin) da je u savremenom

spisateljstvu najbolji akt evokacije, zasićene reminiscencije, a ne samo stvaralaštvo.

Teoretičaru Rejmondu Talisu (Tallis 1988: 31) teza o intertekstualnosti učinila se najmanje ambiciozna upravo u vezi s književnošću, u smislu da se oslanja na očiglednu i banalnu činjenicu da su brojna književna dela eksplicitno ili implicitno aluzivna već od ranije. O tome kako „stvar sama” treba (prikriveno i očito, pasivnije i aktivnije međutekstovno nadovezivanje) da postoji već dugo pre inauguracije pojma intertekstualnost, uveravaju nas primeri iz kulturne i književne istorije. Folklorno nasleđe utemeljeno je na obnavljanju sećanja i kreaciji varijacija datoga repertoara žanrova, motiva, tema, priča, stalnih formula, izreka i figura. Ovaj repertoar je sa svojim kontekstima izvođenja vrednosno proveren u prostorno ograničenoj, socijalno nižoj i manje obrazovanoj zajednici. Prilikom stvaranja nove varijante teksta dotadašnje verzije su slivene, odnosno putem sećanja udružene u „infratekst”, tj. polje sadržinskih i izražajnih mogućnosti, koje su latentno prisutne u svesti narodnog pevača i njegovih slušalaca (up. Doane 1991: 94–105). Nadovezivanja na starije tekstove pratile su od starog veka nadalje i učenu kulturu, čije je zaleđe pismenost. Ona omogućava fiksaciju granica među tekstovima, a time i refleksiju razlike između svoga vlastitog i drugog, prošlog i sadašnjeg izražavanja. U pesničkim i nepesničkim vrstama pismenosti i književnosti bili su veoma rašireni uplitanje tekstova u tekstove, a njihova značenjska, vrednosna, formalna i žanrovska međuzavisnost odnosno interakcija, pojavljivali su se na različite načine. Svesno i namerno imitiranje, mistificiranje, plagiranje, adaptiranje, prerada, spajanje, nastavljajanje, variranje, ironizacija i humoristično predstavljanje, izokretanje ili razaranje poznatih tekstova odomaćilo se u literaturi, a njihovo sabiranje, komentarisanje, analizovanje, tumačenje i parafraziranje više u neknjiževnim disciplinama, npr. u filozofiji, teologiji i filologiji. Kako u umetničkoj, tako i u neumetničkoj produkciji, recimo u besedništvu, bilo je karakteristično ugledanje na uzorne, ugledne ili uspešne tekstove, uopšteno raširenih odnosno autoritativnih argumenata, arhetipskih ili stereotipnih motiva i slika, kao i upotreba, aplikacija, priređivanje, prevođenje i citiranje takvih